

opisi najrazličitijih socijalnih interakcija između diplomata, poput dočeka Nove 1931. godine u američkom poslanstvu, kada je princezi Olgi ukradena „kesa od zlata sa briljantima i smaragdima. Odmah se počelo tražiti ali se ništa nije moglo naći. Pozvana je policija ali američki poslanik [Džon Rajs, 1926–1933. na dužnosti u Jugoslaviji] nije dozvolio da se pregleda posluga garantujući za nju. Georges, sekretar poslanstva, tvrdi da je stvar ukrao neko od gostiju“. Dnevnik takođe nudi autorove lične poglede na režim. Na dan izbora 8. novembra 1931. zapisao je: „Niti su nas što pitali, niti smo rekli da glasamo za listu Petra Živkovića. Jedino što smo progovorili to je da kažemo svoje ime i time smo slobodno iskazali svoju biračku volju!!!!!!“ Dosta zapisa odnosi se na raspoloženje stanovništva (demonstracije studenata, terorističko delovanje pojedinih organizacija). U poslednjem zapisu od 30. septembra 1932. Pavlović je opisao eksploziju „paklene mašine u oficirskom domu“, prilikom koje je poginuo nosač. Njemu je kofer sa eksplozivnom napravom predao izvesni čovek na Slaviji, ispostaviće se član VMRO, uz instrukciju gde da ga odnese. Prava meta su bili pitomci vojne akademije, koji su se toga dana tamo okupljali.

Istoričari dr Srđan Mičić, u čijem istraživačkom fokusu su jugoslovenska diplomatija i spoljna politika u međuratnom periodu, i dr Nataša Mičić, autorka studije o diplomati Konstantinu Fotiću i brojnih radova na temu srpskog građanstva, obogatili su dnevnik Koste St. Pavlovića uvodnom studijom pod naslovom „Izazovi unutrašnje i spoljne politike u vreme diktature kralja Aleksandra“. U njoj su objašnjene karakteristike diktature, njene faze kao i sva kompleksnost na unutrašnjem političkom planu (od negativnog uticaja Svetske ekonomske krize na celokupnu jugoslovensku privredu do zaoštavanja međunacionalnih odnosa). U poglavlju o spoljnoj politici prikazani su odnos Jugoslavije i velikih sila (Italije, Francuske, Nemačke), odnosi unutar Male antante čiji je Jugoslavija bila član, jugoslovenska politika prema zemljama u neposrednom okruženju (Mađarskoj, Austriji, Grčkoj, Bugarskoj, Albaniji, Turskoj), pitanja u Društvu naroda za koja je Jugoslavija bila zainteresovana (pre svega za razoružanje i zaštitu nacionalnih manjina). Time su priređivači omogućili široj javnosti, pored stručne, da sa lakoćom čita *Dnevnik 1930–1932*.

Budući da je Kosta Pavlović u Dnevniku spomenuo brojne ličnosti, institucije i događaje, priređivači su uložili ogroman trud da prikupe i čitaocima pruže osnovne dopunske informacije o njima, odnosno da ih u okviru kritičkog aparata upute na relevantnu stručnu literaturu i izvore. Prevođi dužih telegrama, zvaničnih saopštenja, citata iz knjiga i govora državnika nalaze se na kraju knjige u vidu 18 zasebnih priloga.

Svetlana Stefanović

Саша Илић, СТРАНЦИ „ГАСТАРБАЈТЕРИ“. СТРАНА СТРУЧНА РАДНА СНАГА У ПРИВРЕДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1945–1950, Београд, Архив Југославије, 2020, 611.

Monografija istoričara, naučnog saradnika i arhivskog savetnika Saše Ilića (Požarevac, 1968) pod nazivom *Stranci „gastarbajteri“*. *Strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945–1950*. objavljena je krajem 2020. godine u izdanju Arhiva Jugoslavije, jedne od najreprezentativnijih arhivskih institucija u Republici Srbiji u kojoj je, skoro punih deset godina (1996–2005), radio i autor knjige koja se sa velikim zadovoljstvom preporučuje budućoj čitalačkoj publici. Odlučivši se da izda monografiju posvećenu mestu i ulozi koju je strana stručna radna snaga imala u razvoju jugoslovenske privrede i društva u prvih pet godina po okončanju Drugog svetskog rata, čiji tekst predstavlja u manjoj meri izmenjenu doktorsku disertaciju Saše Ilića pod nazivom *Strani radnici i stručnjaci u privredi Jugoslavije 1945–1950. godine* (odbranjena 2018. na Katedri za opštu savremenu istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu), Arhiv Jugoslavije, koji ima dugu tradiciju ne samo prikupljanja i obrade već i objavljivanja arhivske građe, učinio je korak dalje objavivši rad nastao na, između ostalog, istraživanju građe sabrane u preko 40 svojih fondova. Na taj način je znanje i istraživačko umeće Saše Ilića u velikoj meri „poslužilo“ za predstavlanje dragocenih arhivskih fondova Arhiva Jugoslavije u kojima se čuva arhivska građa koja se odnosi na period postojanja jugoslovenske države u periodu posle Drugog svetskog rata. Sa druge strane, može se pretpostaviti da je izbor Arhiva Jugoslavije za izdavača predstavljao logičan izbor autora koji se profesionalno razvijao na dva „koloseka“. Ilićev profesionalni razvoj, pre

svega, neodvojiv je od Katedre za opštu savremenu istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu gde je u poslednje skoro tri decenije ostvario važnu saradnju sa skoro svim profesorima te katedre, počev od prof. dr Milana Ristovića pod čijim je mentorstvom diplomirao (1995), prof. dr Andreja Mitrovića kod koga je pohađao postdiplomske studije, prof. dr Miroslava Jovanovića i prof. dr Dubravke Stojanović koji su mu u različitim periodima bili mentori za izradu doktorske disertacije. Profesionalni „rast“ Saše Ilića ne može se, sa druge strane, zamisliti bez dve važne institucije u kojima je radio – pomenutog Arhiva Jugoslavije i Narodne banke Srbije (od 2005. do danas) gde je u periodu od 2007. do 2013. godine bio direktor Arhiva Narodne banke Srbije. Iako je svoj profesionalni put gradió van visokoobrazovanih i naučnoistraživačkih institucija, što i za jedne i za druge može biti samo šteta, Saša Ilić je svojim istraživanjima i radovima uglavnom na teme iz društvene (pre svega ekonomske) istorije prisutan u svim ovdašnjim stručnim časopisima koji su posvećeni predstavljanju rezultata istraživanja društvene istorije i istorije 20. veka (*Istorija 20. veka*, *Tokovi istorije*, *Godišnjak za društvenu istoriju*, *Arhiv* itd.), zbornicima, leksikografskim izdanjima, pored toga, što je koautor dve monografske studije posvećene Đorđu Vajfertu. Saša Ilić je aktivan član Centra za ekonomsku istoriju (CEI) koji od 2019. radi pri Institutu ekonomskih nauka u Beogradu čiji je osnivač dr Vesna Aleksić, viša naučna saradnica Instituta i članica komisije za odbranu doktorske disertacije Saše Ilića.

Okosnicu monografije Saše Ilića *Stranci „gastarbajteri“*. *Strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945–1950*. čine četiri poglavlja (Stanje u Jugoslaviji i pravni okvir za angažovanje stranaca, Podobni i „domaći“ strani stručnjaci, Stranci „gastarbajteri“, Svakodnevni život: poslovno okruženje, socijalni uslovi, privatnost i međusobne percepcije) u kojima se detaljno, na osnovu bogate neobjavljene (fondovi Arhiva Jugoslavije, Arhiva Srbije, Istorijskog arhiva Niša, Istorijskog arhiva Beograda) i objavljene (46) arhivske građe, štampe (20), objavljenih memoara, govora, intervjuua, programa, izveštaja i članaka (18), literature odnosno monografija i studija (153), zbornika (14), enciklopedija, hronologija, leksikona, statističkih izveštaja (11), članaka, rasprava i priloga (114) i ostalog (film, književnost, katalozi, internet portali, baze podataka) analiziraju

okolnosti pod kojima je u ratom razorenoj jugoslovenskoj državi došlo do angažovanja stranih radnika i stručnjaka na poslovima koji su trebali da doprinesu saniranju posledica rata ali i da zemlju i društvo, u okviru ambicioznih državnih projekata, „prevedu“ iz „stanja“ agrarnog „mraka“ u okruženje kojim dominiraju privredni i industrijski razvoj, modernizacija i emancipacija javnog prostora, sveukupnog političkog i društvenog ambijenta. Pored predgovora, foto galerije, zaključaka na srpskom i engleskom jeziku, spiska skraćenica, imenskog i geografskog registra, biografije autora kao i izvoda iz recenzija (prof. dr Dragane Gnjatović, Univerzitet u Kragujevcu; dr Ranke Gašić, naučne savetnice Instituta za savremenu istoriju, dr Ivane Dobrivojević, više naučne saradnice Instituta za savremenu istoriju), monografija sadrži i uvodnu studiju koja može predstavljati dragoceni tekst i za one koji se primarno ne zanimaju za problematiku kojoj je posvećena knjiga ali su zainteresovani za uvid u detaljan pregled posledica Drugog svetskog rata u Jugoslaviji i Evropi. Vešto i sa puno detalja Saša Ilić opisuje „prelazak“ iz „stanja rata“ u mirnodopske prilike, koje su se ratom i posledicama rata „uznemirenim“ Evropljanima često činile ništa manje traumatičnim od onih koje su im prethodile. Posebno se osvrćući na društvenopolitički ambijent u onim evropskim zemljama koje su predstavljale najznačajnije „izvore“ strane radne snage koja će imati ogroman značaj za razvoj ne samo privrednih prilika u Jugoslaviji već i za razvoj jugoslovenskog društva u celini (Nemačka, Austrija, Čehoslovačka, Mađarska, Italija, Bugarska), autor nas kao čitaocce i uglavnom kao pripadnike onih generacija koje su rasle u svetu bez rata upoznaje sa generacijama koje su svoju najtežu lekciju morale naučiti u uslovima totalnog rata koji je srušio svet u kome su se ne samo rodili već i obrazovali i stručno osposobili da bi svoje stručne kompetencije počeli da koriste onda kada se činilo da je svemu došao kraj. Stoga je knjiga Saše Ilića ne samo knjiga koja govori „u prilog“ mladom komunističkom režimu jedne zemlje koja je pronalazila svoj put u socijalizam već i „u prilog“ čitavom čovečanstvu koje je bez obzira na sve antagonizme, nove (stare) podele težilo da, gradeći „novi svet“, „stavi po strani“ teško i traumatično razdoblje čijem bilansu pripada i 50 miliona mrtvih, stradalih u borbama, bombardovanjima gradova i sela, aktima direktnog terora i logorima smrti.

Pored toga što pruža detaljan uvid u društveno-politički ambijent ali i resurse bez čijeg se sagledavanja ne mogu razumeti okolnosti pod kojima nova iz rata i revolucije izrasla komunistička vlast odlučuje da u ključnim i prelomnim momentima za zemlju angažuje šarenoliku stranu stručnu i radnu snagu, Ilić analizira sve aspekte angažovanja i života stranih stručnjaka i radnika u Jugoslaviji. Njegova istraživanja polaze od zakonskih okvira jugoslovenske države koji su se s jedne strane oslanjali na staro ali su u mnogim sferama – pogotovo u sferi prava „radnih ljudi i građana“ – trebalo da postanu izraz novih društvenih odnosa koji su se gradili u Jugoslaviji. Autor se dalje kroz analizu dinamike angažmana sovjetskih, pre svega, stručnjaka upušta u polemiku sa tezom dosta dugo prisutnom u historiografiji o Jugoslaviji u prvim godinama posle rata, koja sovjetski uticaj na sve sfere života u Jugoslaviji prepoznaje kao apsolutno dominantan i neprikosnoven. Problematizujući tezu o „neprikosnovenosti“ sovjetsizacije jugoslovenskog društva pa i o „sovjetskom modelu“ i „prevodeći“ je u sferu „sovjetskih uticaja“, Ilić razmatra problem angažmana ne samo sovjetskih već i drugih stranih stručnjaka i radnika, posmatrajući ga u svetlu sukoba sa SSSR-om i „otopljanja“ odnosa sa Zapadom. Analizirajući predočenu problematiku autor se upušta u važno pitanje periodizacije prve decenije po okončanju Drugog svetskog rata, „senčeći“ drugu polovinu četrdesetih „nijansama“ koje ostavljaju značajan prostor za dalja istraživanja i nove zaključke. Posebnu pažnju posvećuje nemačkoj radnoj snazi koja se u Jugoslaviji „regrutovala“ na dva načina – angažovanjem nemačkih ratnih zarobljenika i angažovanjem stručne i radne snage iz Nemačke. Dragoceni su opisi resursa u vidu jugoslovenskih konzularnih i diplomatskih predstavništava koje je Jugoslavija koristila da bi preko „pola sveta“, saobraćajnicama koje više nisu postojale, istim prevoznim sredstvima „vraćala“ u zemlju bivše logoraše, ratne zarobljenike i nemačku stručnu radnu snagu, među kojom je bilo vrsnih stručnjaka u prethodnom periodu aktivno uključenih u „pogon“ nacističke Nemačke. Upravo njima, Saša Ilić ulazi u sferu analize „ničije zemlje“, one koja se isprečila između „najgoreg“ rata i „teškog“ mira, ne ustručavajući se da „brani“ mir. Iako se knjiga Saše Ilića, od prve do poslednje strane, kao retko koja knjiga koja ima ambiciju da govori o sličnim problemima čita u jednom dahu, ostav-

ljajući čitaocima prostor da je „konzimiraju“ „na parče“, njeni najdinamičniji delovi obrađuju sferu privatnosti ne samo stranih stručnjaka i radnika već i njihovih porodica. Na tom „mestu“, Saša Ilić ulazi u složeno polje analize šarenolikog korpusa problema koje nameće život daleko od kuće ali u vremenima kada kuću mnogi nisu imali i kada se ona, i pored svih prepreka koje je ratna trauma nametala, možda i lakše, gradila daleko od zavičaja. U lejama života sasvim običnih ljudi, na početku vremena koje se „odlomilo“ od svega što je bilo pre, a sada znamo i od vremena u kome živimo, Saša Ilić piše o radu kao kategoriji koja nije isključivo doprinela izgradnji gradova, sela, fabričkih postrojenja, puteva, pruga već i ljudi, čitavog čovečanstva na čijim ramenima stojimo i danas.

Knjigom *Stranci „gastarbajteri“*. *Strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945–1950*, Saša Ilić se pridružio autorima poput Dragomira Bondžića (*Beogradski univerzitet 1944–1952*, Institut za savremenu istoriju, 2004) i Miroslava Perišića (*Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*, Institut za noviju istoriju Srbije, 2008) koji su još ranije otvorili temu uloge stručnog i obrazovanog kadra u razvoju srpskog i jugoslovenskog društva u prvoj deceniji posle Drugog svetskog rata. Pored toga, Ilić je svojim delom podsetio i na dragocene radove koji se, u svetlu današnjih prilika, puteva i stranputica historiografije o posleratnoj jugoslovenskoj državi, čitaju u novom svetlu čime su i posle više decenija potvrdili svoju relevantnost (Branko Petranović, „Pomoć UNRE Jugoslaviji“, *Istorija XX veka, Zbornik radova II*, Beograd 1961; Radmila Radić, „Društveno-ekonomski položaj radničke klase u Srbiji u periodu od 1945. do 1950. *Tokovi revolucije, XX–XXI*, Beograd 1988).

Monografija Saše Ilića predstavlja važan stub u kamenu temelju historiografije koja se bavi razvojem jugoslovenske države u prvoj deceniji posle rata. U tom smislu, ona se ne može zaobići čak i kada njena tema ne zanima istraživače. „Problem“ sa ovom knjigom je taj što ona u istraživačkom smislu provocira sve istraživače „epohe“ o kojoj nije dovoljno rečeno jer je vrlo često čak i u radovima priznatih i etabliranih istraživača ostala „preskočena“ ili „zaodnuta“ floskulama koje su preplavile istoriografiju o bivšim socijalističkom zemlja-

ma nakon pada Berlinskog zida. Kao istraživač Saša Ilić ne kalkuliše, zbog čega se za njega može reći da je „majstor“ svog zanata i to onog starog, rankeovskog tipa. Knjigom *Stranci „gastarbajteri“*. *Strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945–1950*. uspeo je čak i nas, koji se svrstavamo u istu struku, da podseti koliko je istorija blistava i veličanstvena nauka.

Sanja Petrović Todosijević

Jasmina Milanović, ŽENSKO DRUŠTVO: (1875–1942), Beograd, Institut za savremenu istoriju, Službeni glasnik, 2020, 637.

Reči „Šta žena želi, Bog želi“ ispisane su kao svojevrsna ideja vodilja ove knjige, koja simbolizuje emancipatorske politike Ženskog društva, po kojem knjiga autorke Jasmine Milanović nosi naziv. Ova monografija predstavlja iscrpan i sveobuhvatan mozaik istorije prvog ženskog društva u Srbiji čije je trajanje, dugo gotovo 70 godina, ostavilo nemerljiv trag u patrijarhalnom okruženju tadašnje Kneževine, a potom i Kraljevine Srbije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije.

U vreme kada dobročinstvo i humanitarna aktivnost pripadnica viših klasa evropskih društava postaje opšteprihvaćena delatnost, u tadašnjoj Kneževini Srbiji još uvek nepriznate nezavisnosti, ali jakih nacionalnih stremljenja prisutnih među čitavim stanovništvom, javljaju se prve inicijative organizovanja žena, budući da su se po pitanju patriotizma našle na istoj životnoj strani sa muškarcima. Iako prisutne u javnom angažovanju kroz rad društava i dobrovoljnim učešćem u ratovima, gde su pokazivale jednaku hrabrost i požrtvovanje kao i njihovi saborci, ni tada nisu smatrane jednakim sa muškarcima.

Autorka zastupa stav da je zapravo Žensko društvo prvo aktivno žensko udruženje, za razliku od ranijih tumačenja koja predočavaju da je Jevrejsko žensko društvo, osnovano 1874. godine, bilo prvo žensko udruženje u Srbiji. Tezu temelji na činjenici da su prvih godina pripadnice jevrejskog ženskog društva radile bez programa, rukovodstva, kao i održanih sednica, isključivo usmerene na pripadnice jevrejske zajednice i bez zapaženog institucionalnog organizovanja žena, što nije bio slučaj sa Ženskim društvom osnovanim godinu dana kasnije. Njegove članice su sebi postavile dva glavna cilja: obrazovanje kao prvi korak u e-

mancipaciji, a zatim dobročinstvo i solidarnost. Upravo ovo je bio povod za njihovo organizovanje usled izbijanja ustanka u Bosni i Hercegovini, a potom i srpsko-turskih ratova, zbog čega su kako autorka navodi „i oni najveći moralni čistunci ostali uskraćeni bilo kakvog argumenta protiv patriotske akcije žena“. Ono što je Društvo dodatno ojačalo bio je upravo „familijaran“ karakter koji je podrazumevao njihovu povezanost sa muškarcima iz najviših krugova kroz porodične i bračne veze, koje su nekada bile od presudnog značaja za ostvarenje zadatih ciljeva.

Knjiga je podeljena na devet tematskih celina koje pružaju veoma široku sliku delovanja Društva. Sadržaj monografije obuhvata sve segmente rada Društva. Početne osnove predstavlja opšti evropski kontekst, gde nam je oslikano društvo 19. veka i položaj koje su žene u njemu zauzimale. Razvoj možemo pratiti preko samog osnivanja Društva, njenih predsednica i članica sa bogatim biografijama, čiji je spisak dat na kraju knjige. Ova svojevrsna arhiva članica Društva predstavlja izuzetno značajan poduhvat autorke koja je uložila veliki trud da za svaku članicu prikaže njene funkcije i odlikovanja. Spisak, iako nepotpun, zbog nemogućnosti pronalaženja podataka za međuratni period, predstavlja izuzetno svedočanstvo za analizu društvenog života Srbije i uvid u pretpostavku da su to bile žene sličnog obrazovanja, načina razmišljanja i izgrađene društvene svesti. Autorka iznosi podatak da je tokom celog perioda postojanja Društva kroz njega prošlo više od 10.000 članica, iako je taj broj verovatno za nekoliko hiljada veći. Sam podatak je impresivan, ne samo za žensko društvo tog perioda već i udruženja uopšte, pa čak i ako uzmemo za primer nama savremene građanske organizacije. Monografija nam donosi i rešenje pitanja zvaničnog naziva Društva, koje se često u istoriografskim i publicističkim delima navodi kao Beogradsko žensko društvo što nije potpuno tačno, ali ni pogrešno, budući da taj naziv zvanično datira od 1933. godine. Prvi deo naziva je korišćen kao pridev u slučajevima kada se susrećemo sa odstupanjem od pravila, kao što su na primer spiskovi ili prepiske sa porudžinama.

Autorka ukazuje na direktne veze Društva sa dvorom, jer su upravo bezrezervna podrška i zaštita krune bile najveći pokazatelj njegovog legitimiteta. Preko kneginje, a potom i kraljice Natalije Obrenović, kraljice Drage Obrenović,